

روند شکل‌گیری و توسعه بازار تاریخی تبریز در بستر مشارکت اجتماعی بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق^۱

فرزین حق پرست^۲

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

حسین اسمعیلی سنگری

دانشجوی دکتری معماری اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۲۱

تاریخ دریافت مقاله ۱۳۹۷/۰۴/۱۸

چکیده

این پژوهش بر این فرض استوار است که مشارکت اجتماعی به‌عنوان یک ارزش فرهنگی باعث شکل‌گیری و احیاء دوباره بافت بازار تاریخی تبریز بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق شده است که امروزه به‌عنوان یکی از نمونه‌های موفق مجموعه‌های شهری با حالتی پویا به حیات خویش ادامه می‌دهد. بررسی روند مشارکت مردمی در طی سه قرن اخیر و به‌خصوص پس از زلزله سال ۱۱۹۴ ه.ق از طریق بازخوانی اسناد و متون تاریخی و همچنین بررسی‌های میدانی در بین بازاریان و کسبه بازار تاریخی تبریز اصلی‌ترین هدف این پژوهش می‌باشد. بدین منظور، ابتدا بناهای مشارکتی بعد از زلزله مزبور در بافت تاریخی بازار تبریز شناسایی و سپس با تفکیک آن‌ها از نقشه‌ها و تصاویر تاریخی بر پایه روش توصیفی-تحلیلی، از یک سو و همچنین استنادات و بررسی‌های میدانی، نقش مشارکت اجتماعی بر شکل‌گیری و توسعه این مجموعه موردسنجش قرار گرفته است. نتایج یافته‌های پژوهش در بعد کیفی نشان داد که بدون تردید می‌توان مشارکت اجتماعی را به‌عنوان عاملی شکل‌دهنده و توسعه‌دهنده در ساختار بازار تاریخی تبریز در دوران بعد از زلزله به حساب آورد. همچنین نتایج یافته‌های تحلیل عاملی منجر به کاهش متغیرها در قالب سه عامل گردید که در مجموع توانایی تبیین ۶۸/۳۵ درصد از تغییرات واریانس را دارند. همچنین نتایج یافته‌های آزمون رگرسیون نشان داد که بین متغیرهای مشارکت اجتماعی و بازسازی بازار تبریز ارتباط معناداری وجود داشته است.

واژگان کلیدی: مشارکت اجتماعی، زلزله ۱۱۹۴ ه.ق، روند شکل‌گیری و توسعه بازار تبریز

۱- این مقاله برگرفته از پایان‌نامه مقطع دکتری نویسنده دوم با عنوان "نقش سرمایه‌های اجتماعی در شکل‌گیری بازار تبریز (پس از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق)"، در دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

۲- (نویسنده مسئول) F.haghparsat@tabrizau.ac.ir

مقدمه

امروزه در معماری و شهرسازی کشورمان عدم در نظر گرفتن جایگاه سرمایه‌های اجتماعی و به تبع آن مشارکت مردمی در تصمیم‌گیریها که منجر به انفعال کنشگران اصلی در طراحی شهرها و عدم دلبستگی مکانی و تعلق خاطر ساکنین گردیده است به مهمترین مساله و دغدغه جامعه شهری بدل گردیده است. لذا بررسی پیشینه نقش مشارکت مردمی در شکل‌گیری و یا باززنده‌سازی مجموعه‌های معماری در کشور میتواند بازخوانشی تاثیرگذار در فرایند بازآفرینی شهری محسوب گردد. یکی از باسابقه‌ترین موارد ارزشمند اسلامی سنت حسنه مشارکت است که بعد از زلزله بزرگ تبریز، موجد آثار بسیار ارزشمندی در زمینه‌های مختلف شهری از جمله: تجاری، فرهنگی، اجتماعی، ارتباطی و خدماتی شده است. در شکل‌گیری فضاها و ساختار شهرهای ایران عوامل مختلفی دخالت دارند که از آن جمله می‌توان به ۱-جهانبینی، ۲. عوامل اقتصادی، ۳. عوامل جغرافیایی و ۴. عوامل فرهنگی-اجتماعی اشاره کرد (اهلرز، ۱۳۷۴: ۵۴-۵۰). نظام مشارکت نه تنها موجب ساخت بسیاری از عناصر و مجموعه‌های با ارزش بازار تاریخی تبریز بوده، بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک با عناصر شکل‌دهنده آن سبب ماندگاری و پایداری فضاهای این مجموعه شده است. بازار در ایران فضایی است برای خرید و فروش و عرضه کالاهای گوناگون که با مسیری ارتباطی پیوستگی پیدا کرده است (سلطان زاده، ۱۳۷۹: ۶۴). در تعریف واژه بازار به سه جنبه مهم آن نیز باید توجه کرد؛ نخست فضاهایی با عملکرد صرفا تجاری برای عرضه نوعی کالا مانند تیمچه‌ها، دوم فضاهایی با عملکردی دو جانبه همچون تجاری-ارتباطی یا تجاری-اقامتی (همچون راسته بازارها یا کاروانسراها)، سپس فضاهایی با عملکرد غیر تجاری همچون فضاهایی با عملکرد فرهنگی، خدماتی و اجتماعی (مساجد، حمام‌ها، میدان-ها) بنای هر بازار با توجه به وضعیت جغرافیایی، فرهنگی و رویدادهای تاریخی شهر ساخته می‌شود و شکل محلی به خود پیدا کرده و از بازارهای دیگر متمایز می‌شود. شیوه خرید در گذشته بصورت دسترسی پیاده بوده و رونق بازارها و اهمیت نقش شهری و اجتماعی آن همزمان با آنکه مرهون ارزش اقتصادی آنها بود، به جنبه ارتباطی و کارکردها و فضاهای اجتماعی واقع در امتداد آنها بستگی داشت (بهرام زاده و میرمفتاح، ۱۳۸۶: ۱۰۶). آنچه شکل بازارها را تعیین می‌کند در حقیقت حاصل اثر مشترک همه عوامل موثر و نه یک بعد به تنهایی است (وزارت مسکن و شهرسازی معاونت معماری و شهرسازی، ۱۳۸۸: ۲۱). در میان بازارهای بزرگ ایران و جهان، بازار تبریز بزرگترین، شاخص‌ترین و متنوع‌ترین آنها است، بازاری که دارای فضاهای متنوعی همچون؛ کاروانسراها، تیمچه‌ها، راسته‌ها، حمام‌ها، مساجد و... می‌باشد (عباس زادگان، آذری، ۱۳۸۵). قدمت بازار تبریز، مانند اغلب شهرهای تاریخی ایران، به دوره‌های اولیه شهرسازی ایران پس از اسلام بر می‌گردد (اسمعیلی سنگری، ۱۳۸۷: ۱۷). در طول تاریخ بازار تبریز دچار حوادث ویرانگر زیادی شده است. زمین لرزه‌های سخت، یکی از حادثه‌های همیشگی و وحشت‌انگیز تبریز بوده و این شهر، همواره از این بلای طبیعی آسیب‌های فراوان دیده است. بارها چنین رخ داده که شهر بر اثر این بلای آسمانی، پاک ویران گردیده، سپس شهری از نو ساخته آمده است (ذکاء، زلزله‌های تاریخی تبریز، ۱۳۵۹: ۲). بدیهی است شهری که با این چنین حادثه‌هایی روبرو بوده و توانسته خود را همواره به یکی از شهرهای مهم ایران بدل کند، به عوامل مهمی همچون مشارکت اجتماعی در باززنده‌سازی عناصر و حیات شهری نیاز داشته است. نوشتار حاضر در پی آن است تا با بررسی میزان تاثیرگذاری مشارکت اجتماعی بر روند شکل‌گیری و احیای بازار تبریز، در راستای حل مساله نحوه

شکل‌گیری مجدد این بلوک شهری در طی ۳ قرن اخیر گام بردارد. بنابراین تحقیق حاضر در زمره تحقیقات بنیادی جای دارد. در جمع‌آوری داده‌های پژوهش از تحلیل نقشه‌های تاریخی و تحقیقات میدانی بهره گرفته شده است. لذا اطلاعات از تحلیل نقشه‌های تاریخی از جمله تره زل-فابویه ۱۲۰۷ ه.ق، قراجه داغی ۱۲۹۷ ه.ق و عکس هوایی ۱۳۳۵ ه.ش که بصورت مطابقت این نقشه‌ها با اسناد و تاریخ ساخت ابنیه بازار و دسته‌بندی آن‌ها در ابتدا به ابنیه دولت محور و مردم محور و سپس به تقسیم آنها به اول: بناهای مرمت شده، دوم: بناهای تازه احداث و بازسازی شده و سوم: بناهای توسعه‌یافته بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق بدست آمده است. قابل به ذکر است در وهله اول به بررسی اهمیت موضوع، پیشینه پژوهش و تاریخ آخرین زمین لرزه ویرانگر تبریز و شکل‌گیری و مرمت بازار بعد از این زمین لرزه پرداخته شده، سپس میزان مشارکت مردمی را ارزیابی کرده و به تحلیل نحوه شکل‌گیری بازار پرداخته خواهد شد. با توجه به طرح مسئله صورت گرفته می‌توان گفت که هدف اصلی پژوهش یافتن پاسخ به سؤالات زیر بوده است: نقش و جایگاه مشارکت در شکل‌گیری و توسعه بازار در دوره بعد از زلزله به چه میزان بوده است؟ و روند شکل‌گیری عناصر بازار تبریز متأثر از مشارکت اجتماعی به چه صورت بوده است؟

مبانی نظری

تمامی رفتارهای بشری در مقطع مکانی و زمانی خاص و منحصر بفردی رخ می‌دهد، از جمله این رفتارها، مشارکت های اجتماعی است که در بسترهای مکانی و زمانی متفاوتی شکل می‌گیرد. تعاملات و مشارکت یکی از پایه‌های زندگی ما انسان هاست. منتها فضاهای شهری و فرهنگ، آثار متفاوتی را بر کیفیت و کمیت مشارکت اجتماعی بر جای گذاشته است (رضایی، ۱۳۸۹). هر روزه تمامی انسانها در حال برقراری ارتباط با یکدیگر هستند. ارتباطات ریشه تمامی رویدادها، تعاملات روزانه، امور اجتماعی و هر چیزی است که به معاملات اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی انسانها ختم می‌شود. با توجه به نمودار هرمی آبراهام مازلو از اصلی ترین نیاز های انسان نیاز به تعاملات اجتماعی است. به نظر پارکر در آغاز، مشارکت اجتماعی به مثابه بعدی از منزلت اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. علاوه بر این، مشارکت به عنوان ابزاری برای خودشکوفایی، حامی تکثرگرایی در جوامع توده ای، کاتالیزوری برای وحدت اجتماعی محلی (Warriner, Prather 1965: 48) جایگزینی برای پیوندهای تضعیف شده خانواده و کلیسا، عامل جامعه پذیری سیاسی و نظامهای دینی غالب دیده شده است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰: ۵). اوکلی برای تعریف مشارکت، به بیان سه تفسیر در خصوص مشارکت می پردازد که عبارتند از: مشارکت به عنوان سهم داشتن، مشارکت به عنوان سازماندهی؛ مشارکت به عنوان توانمندسازی (سلیمی، ۱۳۸۹: ۵۹). از نظر پارسونز مشارکت اجتماعی فرآیندی آگاهانه، خلاقانه و همراه با اهداف خاصی است که در چارچوب یک نظام اجتماعی رخ میدهد. به عبارت دیگر، وی معتقد است که با شکل‌گیری ساختارها و کارکرد هر موضوعی، امکان رخ دادن امری امکان‌پذیر است. پارسونز، عوامل مؤثر در مشارکت اجتماعی را فرهنگ (ارزشها و هنجارها)، نظام اعتقادی افراد و تمایلات نیازی و اجتماعی کردن افراد می‌داند (رضادوست و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۱). گائوتری مشارکت را فرایندی عمومی، یکپارچه، چندگانه، چند بعدی و چند فرهنگی می‌داند که هدف آن کشاندن همه مردم به ایفای نقش در همه مراحل توسعه می‌باشد (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰: ۱۳). گائوتری جهت ایجاد بسترسازی‌های مناسب برای مشارکت مردم حداقل چهار شرط عمده را لازم میداند، که این شروط

عبارتند از ۱-ایدئولوژی مشارکت ۲-نهادهای مشارکتی (بعد سازمانی) ۳-اطلاعات کافی ۴-امکانات مادی. مشارکت اجتماعی و شاخص معتبر آن، یعنی اعتماد، بستر تعاملات و روابط اجتماعی در جامعه بیان کننده این احساس است که میان تصور ما از یک موجود و خود آن موجود پیوند و رابطه معینی برقرار است (Li et al.2005; Jack, 2013).

پیشینه پژوهش

مکتوبات ارزشمند نادر میرزا و حافظ حسین بن کربلائی از جمله جامع ترین تفاسیر موجود در رابطه با تاریخ شکل‌گیری و معماری تبریز و توصیف و بررسی تحولات معماری این بازار است، این در حالی است که هیچ کدام به تاثیر مشارکت اجتماعی در روند شکل‌گیری بازار تاریخی تبریز اندک اشاره ای نکرده و فقط در حد توصیفات ظاهری، مطالبی را ارائه کرده‌اند و به توصیف بنیان بناهای آن پرداخته‌اند (نادر میرزا، ۱۳۷۳ و کربلائی: ۱۳۸۳). همچنین انتشارات جهاد دانشگاهی در کتاب تجربه ای در مستندسازی بازار ایرانی، به نحوه شکل‌گیری برخی بازارهای اسلامی از جمله: بازار اصفهان و قزوین پرداخته‌اند (جهاد دانشگاهی: ۱۳۸۸)، تحقیقات وسیعی نیز به نحوه شکل‌گیری بازار تبریز از صدر اسلام تا دوره قاجار صورت گرفته است (بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۹۲ و اسمعیلی سنگری، عمرانی، ۱۳۸۷). هرچند تحقیقات عبدالعلی کارنگ نیز در این زمینه بسیار ارزشمند است (کارنگ، ۱۳۵۱) با این حال روند شکل‌گیری بازار تاریخی تبریز بعد از آخرین زمین لرزه و چگونگی احیای آن در بستر مشارکت اجتماعی مورد مطالعه قرار نگرفته است. در رابطه با مطالعات خارجی، پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه شکل‌گیری بازار تبریز، منحصر به مکان یابی جغرافیایی، کهن‌ترین اسامی شهر و توصیف برخی بناهای بازار بوده و تحلیل روشنی از نحوه شکل‌گیری آن به دست نمی‌دهد (sharden, 1682 و Tavernier, 1642 و minorsky, 1920). از طرفی اشارات و توصیفات کلی از شکل‌گیری بازار تاریخی تبریز این دشواری را دو چندان کرده است. علاوه بر این پژوهش‌ها، خود مشارکت به عنوان نظامی نقش آفرین در شهرسازی، همواره توجه پژوهشگران مختلف را به خود جلب کرده است.

بازار تبریز از صدر اسلام تا دوره قاجار

- بازار تبریز و تاریخچه آن؛ اغلب مورخین و جهانگردان که از قرن چهارم هجری تا عهد قاجار از تبریز دیدن کرده‌اند اسناد و مدارک مهم و با ارزشی را درباره بازار و وضعیت اقتصادی تبریز از خود بجا گذاشته‌اند. بنیان اولیه بازار تاریخی تبریز به صدر اسلام بر می‌گردد. با توسعه یافتن شهر تبریز طی قرن‌های چهارم و پنجم هجری محدوده بازار نیز گسترش یافت (محمد ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۸۴). در دوره روادیان و اتابکان تبریز از مشهورترین شهرهای آذربایجان به شمار می‌آمده (یاقوت ابن عبدالله حموی، ۱۳۸۸ ق: ۱۳)، در دوره ایلخانی شاهد رشد روز افزون تجارت و بازرگانی در شهر تبریز می‌باشیم، چرا که با تسخیر بغداد توسط ایلخانان و پایتخت شدن تبریز به یکباره شاهد رشد روز افزون تجارت و بازرگانی در داخل خود شد (رشیدالدین فضل الله همدانی، ۱۹۴۵: ۸۲۲). در سال ۸۰۹ هـ ق سلسله قراقویونلوها شکل گرفت (محمدبن خاوندشاه بلخی، ۵۸۸). پس از این دوران و با روی کار آمدن حکومت آق قویونلو، اوزون حسن پادشاه این سلسله نیز از این قاعده مستثنی نبوده و او نیز قسمت شمالی بازار را

آماج قدرت نمائی معماری و شهرسازی خود قرار داده و با احداث میدان و مجموعه حسن پادشاه و اطراف آن (حسن بیگ روملو، ۱۳۸۹: ۸۰۷)، توسعه هسته مرکزی را بطرف شمال و شمال شرق که بعدها جایگاه دروازه سرخاب و شتریان بود، متمایل ساخت.

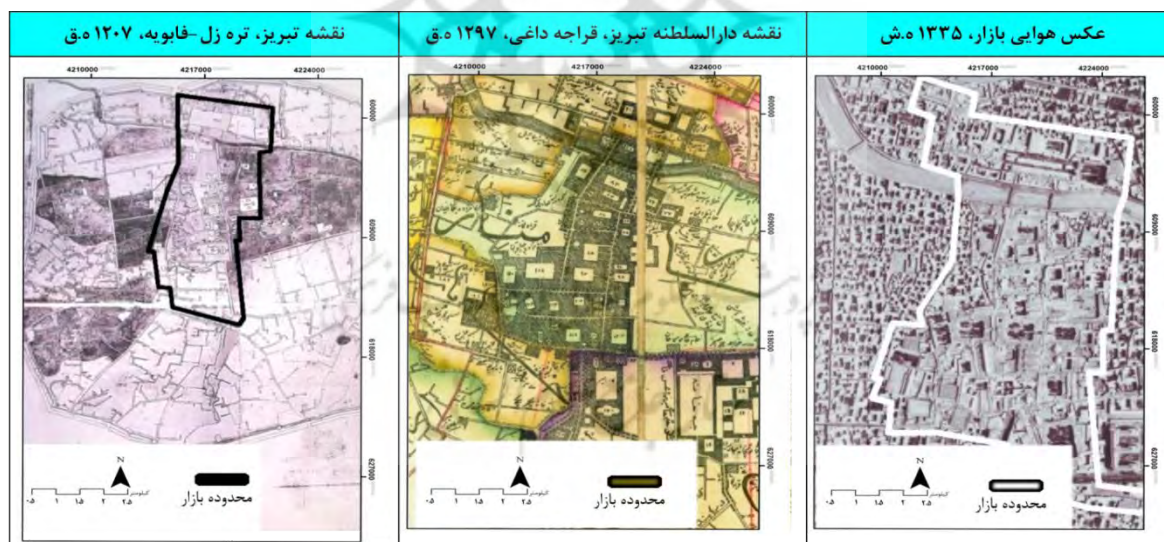
با انقراض حکومت آق قویونلو به دست حکومت صفوی این اقدامات همچنان ادامه داشت. میدان صاحب آباد و مسجد شاه طهماسب که از یادگارهای پرشکوه این دوران است تقریباً در فاصله نزدیکی در مجاورت مسجد حسن پادشاه احداث گردیده است. تاورنیه طی حضور خود در تبریز به سال ۱۰۴۸ ه.ق بازار تبریز را سرپوشیده و دارای کاروانسراهایی عالی توصیف می‌کند (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۷۱). پادری ویلوت در سال ۱۱۰۲ ه.ق بازار تبریز را دیده و می‌نویسد: «بازارها بخش گسترده‌ای از شهر را اشغال کرده‌اند» (Villote, P, 1730: 174-177). در دوره افشاریه تغییرات آنچنانی به روی مسائل شهرسازی بوجود نیامد ولی در دوران زندیه که مقارن بود با زلزله وحشتناک شهر تبریز در سال ۱۱۹۴ ه.ق فعالیت‌های شهرسازی جدیدی در تبریز آغاز گردید. بعد از وقوع این زلزله، به دستور نجفقلی خان دنبلی حاکم شهر تبریز، باروئی جدید احداث گردید که دارای هشت دروازه بود. بنا به توضیحاتی که در سفرنامه ژنرال گاردان موجود است، گروهی از نقشه برداران فرانسوی، ماموریت یافته بودند تمام نقشه‌های شهرهای ایران و مراکز مهم را نقشه برداری کنند، در سال ۱۲۰۷ ه.ق نقشه‌ای نیز از تبریز بدست مهندسان فرانسوی (تره زل- فابویه) ترسیم شد که نزدیک‌ترین نقشه به زلزله ۱۱۹۴ ه.ق بوده و در آن برج و باروی نجف قلی خان دیده می‌شود (خاطرات ماموریت ژنرال گاردان در ایران، ترجمه اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۵۷). اهمیت این نقشه که به فاصله کوتاهی از زلزله مهیب ۱۱۹۴ ه.ق ترسیم شده است برای این تحقیق بسیار حائز اهمیت می‌باشد زیرا که بناهای آسیب دیده کمتر تخریب شده و بعلاوه بناهایی که در این فاصله ۱۳ ساله احداث شده، در نقشه ترسیم شده است و می‌توان با مقایسه با نقشه‌های بعدی که از تبریز ترسیم شده است، روند رو به رشد آن را ارزیابی نمود. ۹۰ سال بعد از نقشه ۱۲۰۷، سرهنگ قراجه داغی نیز از تبریز، نقشه‌ای ترسیم کرد که نشان‌دهنده ساخت ابنیه‌ای بسیار و آبادی شهر می‌باشد. نقشه دارالسلطنه بدست محمد رضا قراجه داغی در سال ۱۲۹۷ ه.ق در تبریز ترسیم شده است (بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز، تهرانی، ۱۳۸۵: ۴۴) (جدول ۱)

- زمین لرزه ۱۱۹۴ ه.ق تبریز

مجموعه بازار تاریخی تبریز از بناهایی است که از بدو شکل‌گیری خود دارای چالش‌هایی فراوان و اقداماتی مشارکتی در پی آن چالش‌ها بوده است (اسمعیلی سنگری، ۱۳۹۴). حوادثی همچون سیل و زلزله از عمده‌ترین چالش‌هایی بوده که مجموعه بازار با آن دست و پنجه نرم می‌کرده است. بنا به نوشته‌ها، زمین‌لرزه سال ۱۱۹۴ هجری قمری مقارن با ۱۱۵۲ هجری شمسی (آخرین زمین‌لرزه شدید تبریز)، چنان شدتی داشت که در اثر آن، غالب بناهای شهر تبریز تخریب، و این شهر بزرگ به ویرانه‌ای تبدیل شد. مرحوم ذکاء معتقد است که زمین‌لرزه سهمناک تبریز [...] با توصیف‌هایی که از پیامدها و اثرات آن کرده‌اند، می‌توان پی برد که از همه زمین‌لرزه‌هایی که تاکنون در تبریز رخ داده است، سخت‌تر بوده است (ذکاء، ۱۳۶۸: ۸۵). در حال حاضر میراث معماری شهر را عمدتاً آثاری شکل می‌دهند که در سال‌های پس از زمین‌لرزه ۱۱۹۴ ه.ق ساخته شده‌اند (دیانت، ۱۳۸۵: ۴۱۹)، تنها تعداد انگشت شماری از بناهای پیش از زمین‌لرزه مذکور باقی است که آسیب‌های فراوانی دیده و بعد از این زمین‌لرزه مرمت و

بازسازی شده‌اند. با همه مصایبی که زمینلرزه سال ۱۱۹۴ ه.ق برای تبریز رقم زد، این حادثه نتوانست نقطه پایانی بر شکوه و مدنیت شهر باشد، زیرا اصلی‌ترین دلیل برای تجدید حیات و استمرار عمران در این شهر، مشارکت اجتماعی و همیت شهر در میان اهالی آن و تبدیل دوباره آن به ابر شهر تجاری جاده ابریشم بود. مشارکت اجتماعی در ساخت عناصر با اهمیت شهر، به مجموعه‌سازی در شهر بعد از زلزله به انجام رسید، و مجموعه‌های زیادی با نام بانیان آنها در شهر و خصوصا بازار شهر مرمت، احداث و توسعه یافت. در واقع این امر ریشه در نوع نیازها و خواسته‌های متحول شده شهر و بازار داشته و بدیهی است که نقش مشارکت مردمی در شکل‌گیری بازار بسیار پررنگ بوده و بعد از این زمین لرزه به مجموعه‌ای از مجموعه‌های خصوصی بدل گردید که عناصری با عملکرد تجاری، فرهنگی، اجتماعی و خدماتی زیادی در دل این مجموعه‌ها احداث شد. با درک این مهم، قطعا برای مردمی که بخش عمده‌ای از مسئولیت احیای شهر و بازار را پس از زمینلرزه بر عهده داشتند، فرصتی مناسب برای ساخت مجموعه‌هایی بود که با تحلیل کاستی‌ها و ضعف بناها، به نحوی به بهبود آنها بیانداشند و کمبودهایی که در عملکرد و فضاهای مورد نیاز در قبل داشته‌اند، برطرف کنند. بر اساس آنچه گفته شد، نکته قابل ملامت نحوه شکل‌گیری بازار توسط اهالی و کسبه بازار می‌باشد که با احداث بناهایی که شامل؛ فضاهای تجاری، اقامتی، فرهنگی و خدماتی بوده، بازار را از فضایی صرفا تجاری-ارتباطی به مجموعه‌ای از مجموعه‌های چند عملکردی تبدیل کردند که با بررسی نوع مالکیت عناصر بازار، به مالکیت شخصی (مردمی) در حدود ۶۶٪ دست می‌یابیم (جدول ۲).

جدول ۱: جانمایی بازار بر روی نقشه‌های تاریخی تبریز

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۲: مالکیت فضاهای مجموعه بازار تاریخی تبریز

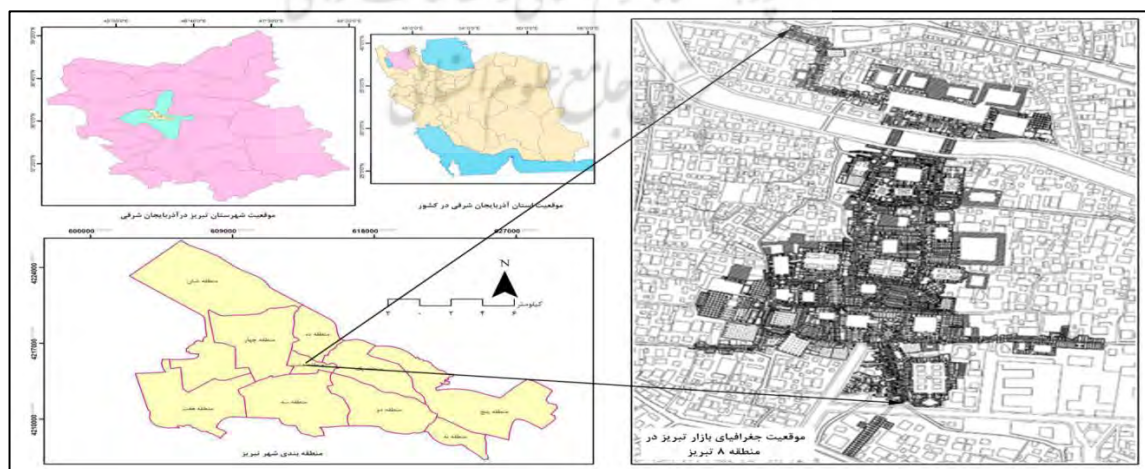
نوع مالکیت	درصد
مالکیت شخصی (مردمی)	۶۶٪
مالکیت عمومی (ارتباطی)	۱۶٪
مالکیت وقفی (مردمی-دولتی)	۱۶٪
مالکیت دولتی	۲٪

منبع: پرونده ثبتی بازار تبریز

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع تحقیق کاربردی و رویکرد حاکم بر فضای تحقیق توصیفی - تحلیلی می‌باشد؛ در این تحقیق روش گردآوری داده‌ها برای پاسخگویی علمی به سؤالات پژوهش در محدوده مورد مطالعه، به دو صورت اسنادی (داده‌های ثانویه) و پیمایشی (داده‌های اولیه) و ابزار مورد استفاده در روش پیمایشی پرسش‌نامه و مصاحبه بوده است. پرسش‌های موجود در پرسشنامه اساساً از سؤالات بسته و بر مبنای مقیاس لیکرت پنج‌سطحی (خیلی کم=۱ تا خیلی زیاد=۵) تشکیل شده است. همچنین متغیرهای مستقل این پژوهش عبارت‌اند از: باور به مشارکت اجتماعی، باور به تعهدات مذهبی در برابر مشارکت، حس هم‌نوع دوستی، احساس تعلق به مکان بازار، حس درونی به بازار، درک اهمیت بازار، درک کارکرد محلی، منطقه‌ای و مکانی بازار، حس مسئولیت در قبال بازاریان، حس مسئولیت در قبال حفظ و نگهداری از بازار، اعتماد به هم‌نوعان، تأثیرپذیری از فرهنگ همیاری، اعتقاد به کار جمعی، اعتقاد به هم‌فکری در کارهای جمعی، باورهای دینی و اجتماعی، احساس همبستگی با دیگران و همچنین متغیر وابسته این پژوهش بازسازی بازار تبریز بر بستر مشارکت اجتماعی بوده است.

جامعه آماری همه کسبه و بازاریان شاغل در محدوده بازار تاریخی تبریز تشکیل داده است. با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده و بر اساس فرمول کوکران، تعداد نمونه مناسب برای پژوهش ۱۸۰ نفر به دست آمد. روایی صورتی^۱ پرسش‌نامه توسط پانل متخصصان^۲ مورد تأیید قرار گرفت. با استفاده از فرمول ویژه آلفا کرونباخ در نرم‌افزار SPSS، پایایی^۳ بخش‌های مختلف پژوهش بیش از ۰/۸۸۰ به دست آمد که نشان از پایداری درونی قابل قبول بین گویه‌ها و ارتباط و پیوستگی بین عناصر و معناداری مقیاس مشارکت اجتماعی در محدوده بازار تاریخی تبریز بوده است. در نهایت از روی نتایج به دست آمده از پرسشنامه و با استفاده از روش تحلیل عاملی، کای اسکویر، وی کرامز و تحلیل مسیر، اقدام به بررسی متغیرهای اصلی مشارکت اجتماعی در بازسازی بازار تاریخی تبریز نموده است. در این میان عملیات آماری و داده‌پردازی با استفاده از بسته نرم‌افزاری SPSS و Excel صورت گرفته است. همچنین بازار تاریخی تبریز به عنوان قلب اقتصادی شهر تبریز در منطقه ۸ شهرداری تبریز قرار گرفته است (شکل ۱)

منبع: یافته‌های پژوهش

1 - Face Validity
2 - Panel of Expert
3 - Reliability

یافته‌های تحلیلی تحقیق

- نظام مشارکت در شکل‌گیری بازار بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق

بعد از زمین لرزه ویرانگر تبریز و با توجه به نیاز شدید بازار به بازسازی و مرمت، روند این امر در عمل به مشارکت همگانی وابسته بود و رویکرد جدیدی با ورود عباس میرزا نایب السلطنه به تبریز (۱۲۱۳ ه.ق) در عمران و آبادی شهر آغاز گردید. بر اساس اسناد موجود، مشارکت مردمی در احداث برخی مجموعه‌ها با ارائه راهکارهایی توسط دولت قاجار و گاه صرفاً بدلیل وظیفه دینی گاه بدلیل تعلق خاطر و دلبستگی مکانی همراه با خاطره جمعی، گاه با توجه به بازدهی مالی بنا و موقعیت آن مرمت و توسعه یافتند. بطور مثال؛ می‌توان به اسنادی همچون نامه ناصر-الدین‌شاه به حاج میرابوالحسن در خصوص تخفیف مالیات دکان‌های مجموعه میر ابولحسن (کارنگ، آثار باستانی آذربایجان، ص ۴۴-۴۲)، یا فرمان فتحعلی شاه قاجار که در آن بازرگانان بازار را از عوارض صادرات و واردات معاف کرده است (اسمعیلی سنگری، ۱۳۹۴) اشاره نمود. برخی از بناهای دیگر بازار نیز تنها توسط کسبه و یا امامان مساجد مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. در برخی از موارد دیگر نیز خود دولت مستقیماً در مرمت و احیای بناها نقش ایفا کرده‌اند. نگارندگان در تلاش برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش، بناهای مشارکتی دوره قاجار را در سطح بازار شناسایی و روند شکل‌گیری آنها را طی سالهای بعد از زلزله، در سه گروه ۱- بناهای مرمت شده ۲- نخاله برداری بنای آسیب دیده قبلی و احداث بنای جدید ۳- بازسازی بنای تخریب شده و توسعه آن دسته‌بندی کرده‌اند. و در ادامه، هر یک از گروه‌های مذکور بررسی و نحوه مشارکت هر یک معرفی خواهد شد (جدول‌های ۳، ۴ و ۵).

- بناهای مرمت شده

بی‌شک می‌توان بناهای مرمت شده بازار را که آسیب کمتری در زلزله دیده‌اند، اصلی‌ترین عامل حفظ شاکله بازار بعد از زلزله دانست. بناهایی همچون فتحعلی خان (گرجیلر)، خداداده خان (مجموعه خان) و... نسبت به بناهای دیگر آسیب کمتری دیده و یا همچون مسجد جامع و صادقیه شاخص تر بوده‌اند، این بناها در اولویت اول ساماندهی بعد از زلزله بوده که با احیای آنها نیازهای اولیه شهر نیز برطرف می‌شد. تبریز در قبل از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق دارای بازاری بزرگ بوده که در تعدادی از سفرنامه‌ها و وقایع نگاری‌های تاریخی، توصیف‌هایی از آن آمده است. در سال ۱۲۰۷ ه.ق نقشه‌ای بدست مهندسان فرانسوی از تبریز ترسیم شد که نزدیک‌ترین نقشه به زلزله ۱۱۹۴ ه.ق بوده است. در این نقشه تنها بناهایی ترسیم شده است که آسیب کمتری دیده و یا در این فاصله ۱۳ ساله احداث شده است، و می‌توان با مقایسه آن با دیگر نقشه‌ها و اسناد تاریخی چگونگی توسعه و رشد بازار را ارزیابی کرد. در نقشه ۱۲۰۷ کاروانسرای حاج سید حسین قدیم، خداداده خان، زین العابدین (دودری)، فتحعلی خان (گرجیلر)، میرزا محمد، مسجد صاحب الامر، تیمچه حاج صفر علی، مسجد جامع، کاروانسرای درب عباسی، کچه چیلر و چند بنای دیگر موجود بوده که تاریخ احداث اولیه آنها به قبل از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق باز می‌گردد و این نشانگر اینست که ابنیه مزبور آسیب کمتری نسبت به دیگر بناها دیده و بعد از زلزله تنها مرمت شده است. نادر میرزا نویسنده دوره قاجار مطالب ارزشمندی از بنیان مرمت بناهای مذکور در کتاب خود آورده است. وی مرمت مسجد صاحب الامر را به سال ۱۲۰۸ ه.ق توسط جعفر قلیخان دنبلی و مرمت مسجد جامع را توسط حسینقلی خان دنبلی نسبت داده است. جدول

شماره ۳ به این نوع بناها پرداخته و با استفاده از اسناد مکتوب، به نوع مشارکت و تاریخ ساخت این بناها اشاره شده است. در این جدول بناهای مورد نظر بر روی نقشه‌ها با خطوط سفید مشخص شده است (جدول شماره ۳).

جدول ۳: بناهای مرمت شده

بناهای مرمت شده		عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ش.ه	نقشه قراجه داغی، ۱۲۹۷ ه.ق	نقشه تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق
حاج حسین قدیم	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	حاج سید حسین حسینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه خداداده خان	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	خداده خان بیگلربیگی		
	نوع مشارکت	دولتی		
کاروانسرای دو دری	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	محمد امین تاجر تبریزی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه فتحعلی خان	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	فتحعلی خان بیگلربیگی		
	نوع مشارکت	دولتی		
کاروانسرای میرزا محمد	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	میرزا محمد حسینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مسجد صالحیه	تاریخ ساخت	صفوی		
	بانی مرمت	-		
	نوع مشارکت	-		
تیمچه حاج صفر علی	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	حاج صفر علی خوبی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه مسجد جامع	تاریخ ساخت	صدر اسلام		
	بانی مرمت	حسینقلی خان دنبلی		
	نوع مشارکت	دولتی		

منبع: یافته‌های پژوهش

- حذف بناهای آسیب دیده و احداث بناهایی با کاربری و ساختاری جدید

یکی از شاخص‌ترین عناصر کالبدی بازار، بناهایی هستند که بر روی بناهایی دیگر ساخته شده‌اند. این نوع بناها با برچیدن بنایی که سابقاً در محل آنها موجود بوده، خود را آشکار کرده‌اند و از این نظر اهمیت ویژه‌ای دارند. بناهای مذکور از مقایسه نقشه‌های تاریخی شهر و اسناد مکتوب قابل ارزیابی می‌باشند؛ بناهایی همچون کاروانسراهای شاهزاده، تیمچه‌های ملک، مظفریه، شهربافان بزرگ و شهربافان کوچک، مجموعه‌های صاحب دیوان، حاج علی اکبر،

حاج سیدحسین، میر ابوالحسن، شیخ کاظم، حاج شیخ، حاج محمد قلی و ناظم التجار و مساجد قیزلی، سید علی - آقا، مفید آقا و مولانا باعث شده‌اند تا تغییرات عمده ای در کالبد بازار تاریخی تبریز نسبت به دوره قبل از زلزله صورت گیرد. بطور مثال می‌توان به موقعیتی که «کاروانسراهای قاجاری شاهزاده» بر روی آن ساخته شده اشاره کرد. جملی کاری در توصیف این موقعیت از بازار می‌نویسد: «به بازاری رفتیم که میرزا صادق نایب الحکومه آذربایجان بنا کرده است. این بازار مسقف با گنبد های آجری، از چند کاروانسرا، ضرابخانه و عده زیادی مغازه تشکیل شده است» (کاری، ۱۳۴۸: ۳۳). شاهزاده نایب السلطنه این بنا را از وراث میرزا صادق نایب السلطنه اجاره کرده و به ساخت آن پرداخت (کارنگ، ۱۳۵۱: ۳۴). در موقعیت «تیمچه مظفریه» نیز کاروانسرای با نام شیخ الاسلام (نقشه دارالسلطنه تبریز، ۱۲۹۷ ه.ق) تا قبل از احداث تیمچه مظفریه موجود بوده است. که در نقشه ۱۲۰۷ ه.ق نیز دیده می‌شود و تاریخ احداث آن به قبل از زلزله ۱۱۹۴ بوده است. تیمچه مظفریه در سال ۱۳۰۵ ه.ق به اتمام رسیده و کاروانسرای شیخ الاسلام به تیمچه ای با نام مظفریه (حاج شیخ) تبدیل شد. در موقعیت «مسجد مولانا» که حاج میرزا رفیع طباطبایی آن را احداث کرد، بخشی از مخروبه‌های مسجد و مدرسه صادقیه واقع بوده است (نقشه دارالسلطنه تبریز، ۱۲۹۷ ه.ق). با توجه به نوشته‌های نادر میرزا که در مورد «مسجد قیزلی» نوشته است: «جمعی از بازرگانان و مخلصان زر همی دادند که این عمارت به انجام رساند. چون بنیان او همی‌کنند، دو کوزه بزرگ که همه پر از زر مسکوک و نقره بود از زیر خاک بر آمد... ولیعهد آن سیم ها به حاج میرزا یوسف داد که به عمارت آن مسجد صرف کند. سکه‌های آن مختلف بود بیشتر به نام پادشاهان سلجوقی که به روم بودند، چون کیکاووس و کيقباد، فردای آن روز کوزه ای دیگر همی یافتند، سکه‌ها همه به نام ناصر و معتز عباسی بوده» (نادر میرزا، ۱۳۷۳: ۱۷۸). احتمالاً این مسجد سابقاً یکی از ابنیه‌های مهم دوره‌های عباسی، سلجوقی و صفوی بوده است. «مجموعه حاج شیخ» بر روی تیمچه ای مرکز گرا و بناهای مربوط به آن ساخته شده است (نقشه تاریخی تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق). وضعیت فعلی مجموعه حاج شیخ متشکل از سه تیمچه طولی بزرگ و یک دالان ارتباطی در شرق آنها می‌باشد، که از نظر ساختاری با بنای قبلی خود بسیار متفاوت است. «کاروانسرای حاج سید حسین میانی» بر روی دو بنا و میدانچه نسبتاً کوچک ساخته شده است (نقشه تاریخی تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق)، و با توجه به نقشه ۱۲۰۷ ه.ق می‌توان گفت، «کاروانسرای حاج حسین جدید» نیز احتمالاً بر روی مخروبه یک بنای دیگر احداث شده است. و یا بنای «مسجد - مدرسه حاج صفر علی» بر روی مجموعه ای با نام میرزا ابراهیم بنا شده است (بنیاد ایرانشناسی، ۱۳۹۱: ۱۹). مجموعه حاج صفر علی، توسط یکی از بازرگانان دوره عباس میرزا ساخته شده است. این بازرگان که حاج صفر علی خویی نام دارد و یک مجموعه‌ای تجاری نیز در راسته بازار جدید دارد (نادر میرزا، ۱۳۷۳، ۱۵۱).

جدول ۴ به بناهای مذکور پرداخته و با توجه به بنیان احداث آنها به نوع مشارکت و تاریخ ساخت این بناها به تفکیک اشاره کرده است. در این جدول بناهای مورد مطالعه بعثت تاریخ ساختشان بر روی نقشه تره زل موجود نمی‌باشد. لذا بر روی این نقشه، خطوط خطچین موقعیت بناهای مذکور را مشخص کرده است (جدول شماره ۴).

جدول ۴: حذف بناهای آسیب دیده و احداث بناهایی با کاربری و ساختاری جدید

بناهای احداث شده		عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ش.ه	نقشه قراجه داغی، ۱۲۹۷ ه.ق	نقشه تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق
کاروانسرای شاهزاده	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	شاهزاده نایب السلطنه قاجار		
	نوع مشارکت	دولتی		
تیمچه ملک	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	ملک التجار بازرگان		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه صاحب دیوان	تاریخ ساخت	حدود ۱۲۸۸ ه.ق		
	بانی احداث	میرزا فتحعلی خان صاحب دیوان		
	نوع مشارکت	دولتی		
مسجد سید علی آقا	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	حاج سید علی آقا		
	نوع مشارکت	مردمی		
مسجد تبریزی	تاریخ ساخت	۱۲۰۴		
	بانی احداث	حاج میرزا یوسف طباطبایی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مسجد مفید آقا	تاریخ ساخت	۱۳۱۰ ه.ق		
	بانی احداث	آیت الله سید محمد کاظم طباطبایی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مسجد مولانا	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	حاج میرزا محمد رفیع طباطبایی		
	نوع مشارکت	مردمی		
تیمچه مظفریه	تاریخ ساخت	۱۳۰۵ ه.ق		
	بانی احداث	حاج شیخ جعفر قزوینی		
	نوع مشارکت	مردمی		

بناهای احداث شده		عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش	نقشه قراجه داغی، ۱۲۹۷ ه.ق	نقشه تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق
مجموعه حاج کاظم	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	حاج شیخ کاظم		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه حاج شیخ	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	حاج شیخ جعفر قزوینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه حاج محمد قلی	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	حاج محمد قلی قره باغی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه ناظم التجار	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	ناظم التجار بیگلربیگی		
	نوع مشارکت	دولتی		
مجموعه میر ابوالحسن	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی احداث	حاج میر ابوالحسن حسینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
کاروانسرای حاج سید حسین علی	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	حاج سید حسین حسینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه حاج علی اکبر	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی مرمت	حاج علی اکبر توتونچی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه صاحب الامر	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی مرمت	حاج صفر علی خوبی		
	نوع مشارکت	مردمی		

منبع: یافته‌های پژوهش

- بناهای بازسازی شده و توسعه یافته

هر فضای کالبدی به منظور در بر گرفتن فعالیت‌های معین و برای نیازها و خواسته‌های استفاده کنندگان پدید می‌آیند. فرهنگ حاکم بر جامعه، عملکرد و خلاقیت طراحان شکل آن را تحت تاثیر قرار می‌دهد. در مجموعه بازار

تاریخی تبریز برخی از بناها که قبل از وقوع زلزله ۱۱۹۴ ه.ق بصورت تک فضایی و تک عملکردی موجود بوده و بعد از زمین لرزه نیز باقی ماندند، فرصتی مناسب برای مرمت این بناها و توسعه آنها و در نتیجه رفع نیاز ساکنین برای کسبه آنها بوجود آورد. در این دوران بناهای نو احداث بازار بصورت مجموعه چند عملکردی پدید آمدند و بناهایی که تک عملکردی و تک فضایی بودند نیز، گسترش یافته و به مجموعه چند عملکردی تبدیل شدند. این نوع از بناها فضاهای مورد نیاز خود را از فضاهای عمومی، بایر و یا از یک بنای قدیمی تامین کرده است. بطور مثال «مجموعه میرزا جلیل»، که سابقاً تنها یک کاروانسرا بوده است (نقشه تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق)، دالان و تیمچه خود را از دل میدانی کوچک که در سمت غرب آن واقع شده، تامین کرده است. «مجموعه میرزا شفیع» نیز همانطور که در نقشه تره زل قابل رویت می‌باشد، بصورت تک کاروانسرا بوده، که بعد از زلزله بازسازی و تیمچه و دالانی نیز بدان اضافه گشته است. و یا بنایی که در نقشه ۱۲۰۷ ه.ق در موقعیت «کاروانسرای میر اسماعیل» دیده می‌شود، تنها از سمت جنوب به راسته بازار واقع شده در این منطقه دسترسی دارد، که در دوره‌های بعدی این بنا جای خود را به کاروانسرای دو ایوانی می‌دهد، که از شمال و جنوب دارای دسترسی می‌باشد. حافظ حسین ابن کربلایی در کتاب خود با نام "روضات الجنان و جنات الجنان" در مورد «مجموعه قاضی» می‌نویسد: «در دوره عباس میرزا (۱۲۱۳ ه.ق) فردی خیر به نام حاج میرزا مهدی قاضی طباطبایی به احداث و تجدید عمارت ابنیه چون مسجد قاضی، حمام قاضی و میرزا مهدی، سرا و یخچال میرزا مهدی پرداخت» (حافظ حسین بن کربلایی، ۱۳۸۳: ۵۷۰). نادر میرزا در مورد مجموعه قاضی می‌نویسد: «میرزا مهدی قاضی در زلزله زیر آوار ماند و در حالی که اندک رمقی داشت، نذر کرد که اگر جان سالم به در برد، آثار خیری از خویش به یاد گار نهد. به همین دلیل بود که پس از رهایی از چنگال مرگ، مسجدی را که امروز به نام «مسجد قاضی» معروف است، بازسازی نمود و مسجد، مدرسه، سرای و حمام میرزا مهدی از آثار خیر اوست. این بنا قبلاً مسجد شاه خوانده می‌شده است، و تجدید بنای آن توسط میرزا مهدی قاضی صورت گرفته است (نادر میرزا، ۱۳۷۳: ۳۲-۳۱۱). در نقشه ۱۲۰۷ ه.ق نیز به دلیل تخریب مسجد شاه در زلزله، هیچ بنایی در موقعیت آن ترسیم نشده است و چند سال بعد (۱۲۱۳ ه.ق) میرزا مهدی شروع به بازسازی مسجد و توسعه آن به مجموعه ای چند عملکردی نمود. در مورد «مسجد شصت و سه ستون» نیز آمده است: «این مسجد منسوب به حاج میرزا باقر مجتهد (متوفی ۱۲۸۵ ه.ق) است. ایشان مسجد را تعمیر و توسعه داده است» (نادر میرزا، ۱۳۷۳: ۱۵۳) عبدالعلی کارنگ نیز در مورد این مسجد چنین نوشته است که: «به گفته حاج میرزا عبدالله مجتهد از نوادگان حاج میرزا باقر مجتهد قبلاً در این محل مسجدی وجود داشته که حاج میرزا باقر آن را توسعه داد (کارنگ، ۱۳۵۱: ۳۸۰). در مورد «مجموعه مسگران» نیز می‌توان به تصویری که از این بنا موجود بوده و در آن نوشته شده است: «دکاکینی که نجفقلی خان بیگلربیگی ساخته است» اشاره کرد. این بخش که مجموعه مسگران در آن احداث شده است، سابقاً بخشی از میدان حسن پادشاه بوده است. در جدول شماره ۵، بر روی نقشه ۱۲۰۷ ه.ق بخش‌هایی که در دوره‌های بعدی توسعه یافته‌اند، با خطوط خط‌چین و بناهایی که در نقشه وجود دارند با خطوط سفید مشخص شده‌اند. این بناها در نقشه تاریخی ۱۲۹۷ ه.ق و عکس هوایی ۱۳۳۵ نیز با خطوط سفید مشخص می‌باشند. همچنان در این جدول بانیان احداث و توسعه بناها و نوع مشارکت آنها آمده است (جدول شماره ۵).

جدول ۵: بازسازی بنای تخریب شده و توسعه آن

بناهای توسعه یافته		عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش	نقشه قراچه داغی، ۱۲۹۷ ه.ق	نقشه تره زل، ۱۲۰۷ ه.ق
مجموعه میرزا جلیل	تاریخ توسعه	بعد از زلزله		
	بانی توسعه	-		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه میرزا شفیع	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی توسعه	حاج شیخ جعفر قزوینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
کاروانسرای میر اسماعیل	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی توسعه	زین العابدین		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه قالیچی	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی توسعه	ناظم التجار بیگلربیگی		
	نوع مشارکت	دولتی		
مسجد ۳۳ ستون	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی توسعه	میرزا محمد حسینی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مدرسه اکبریّه	تاریخ ساخت	قبل از زلزله		
	بانی توسعه	حاج صفر علی خوبی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مجموعه مسگران	تاریخ ساخت	بعد از زلزله		
	بانی توسعه	حاج علی اکبر توتونچی		
	نوع مشارکت	مردمی		
مسجد امام جمعه	تاریخ ساخت	صدر اسلام		
	بانی توسعه	حسینقلی خان دنبلی		
	نوع مشارکت	دولتی		

منبع: یافته‌های پژوهش

با توجه به مطالب و جداول فوق، بناهای مشارکتی در فضای شهری بازار تاریخی تبریز را می‌توان در سه گروه جای داد. چگونگی توزیع فضایی و مکانی این عناصر نه تنها در شکل‌گیری بافت بازار اثرگذار است، بلکه در تامین نیازهای فرهنگی، اجتماعی و خدماتی نیز بسیار موثر است. با استناد به مطالعات انجام یافته در نوع مشارکت در احداث و مرمت عناصر بازار تبریز در بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق می‌توان پذیرفت که مشارکت در فرآیند شهرآفرینی و

شکل‌گیری اجزاء و عناصر آن نقش منحصر به فردی را ایفا می‌کرده است. نتایج مطالعات همچنین مشخص نموده است که تراکم و پراکندگی انواع مختلف عناصر مشارکتی (چه دولتی و چه مردمی) در بازار به صورت متراکم، در کنار یکدیگر می‌باشد. استقرار متمرکز و به هم پیوسته این بناها، موجب شکل‌گیری مجموعه فضاهای کالبدی و عمومی شده است که در حول آنها، دیگر عناصر شهری انسجام یافته‌اند. در شرایط حاضر بخش قابل توجهی از فضاهای بافت بازار تاریخی تبریز با مالکیت شخصی و برخی دیگر، تحت تولیت اداره اوقاف می‌باشند. در بررسی عناصر بازار و استخراج آنها از نقشه‌های تاریخی و مقایسه آنها توسط این نقشه‌ها و با اسناد مکتوب در مورد این عناصر، دریافتیم که در دوره بعد از زلزله عناصر تک عملکردی بواسطه مشارکت مردمی در شکل دهی آنها، به مجموعه‌هایی چند عملکردی تبدیل شده‌اند و یا اینکه مسجدی با گنبدی رفیع و تزئینات زیبا، جای خود را به بنایی کوچکتر با ساختاری شبستانی داده است.

- تجزیه و تحلیل یافته‌های استنباطی

در مرحله بعدی با استفاده از روش تحلیل عاملی اقدام به اولویت‌بندی متغیرهای مهم در بازسازی بازار تبریز بر بستر مشارکت اجتماعی نموده است. جهت تعیین انسجام درونی داده‌ها برای بهره‌گیری از تکنیک تحلیل عاملی از آزمون KMO^1 و بارتلت استفاده گردید و در این بخش مقدار KMO برابر $0/93$ و نیز آماره بارتلت برای بازسازی بازار تبریز بر بستر مشارکت اجتماعی شهروندان نیز برابر با $1/176$ به دست آمد که در سطح یک $0/000$ معنی‌دار می‌باشد؛ بنابراین داده‌های موجود برای تحلیل عاملی مناسب تشخیص داده شدند (جدول ۶)

جدول ۶: مقدار KMO و آزمون بارتلت

KMO	تحلیل عاملی	Bartlett Test	Sig
0/97	بهبود کیفیت ادراک منظر مبتنی بر حواس انسان	1/192	0/000

منبع: یافته‌های پژوهش

با توجه به ملاک کیسر نتایج حاصل از پیاده‌سازی تحلیل عاملی منجر به خلاصه‌سازی متغیرها در ۴ عامل اصلی گردید که در مجموع $73/01$ درصد از واریانس کل را تبیین می‌کنند (جدول ۷)

جدول ۷: عوامل استخراج شده با مقادیر ویژه و درصد واریانس قبل از چرخش

عوامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی
عامل اول	15/83	35/97	35/97
عامل دوم	7/87	21/79	57/76
عامل سوم	5/43	10/59	68/35

منبع: یافته‌های پژوهش

هم‌چنین برای تعیین سطح معنی‌داری و بیان نقش هر متغیر در عامل مربوط، در پژوهش حاضر متغیرهایی که بار عاملی بیش از $0/5$ داشتند مدنظر قرار گرفتند. در نهایت بر اساس نتایج جدول (۶)، متغیرهایی که در هریک از چهار عامل مذکور قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از:

عامل اول: در این عامل، متغیر تعلق خاطر و حس مکان قرار گرفته است. با توجه به ماهیت متغیرهای بارگذاری شده می‌توان این عامل را عامل هویت مکانی نامید. این عامل با توجه به مقدار ویژه آن ($15/83$) که از تمامی عامل‌های دیگر بیشتر است، بیش از $35/97$ درصد از کل واریانس را تبیین می‌کند.

¹ Kaiser-Meyser-Oklın

عامل دوم: دو متغیر فرهنگ و باور در این عامل قرار گرفته و بار عاملی این متغیرها بین ۰/۸۴ تا ۰/۹۵ است. با توجه به ماهیت متغیرهای تشکیل‌دهنده، نام «فرهنگی و اعتقادی» برای این عامل انتخاب گردید؛ که با مقدار ویژه (۷/۸۷)، در مجموع (۲۱/۷۹) درصد از واریانس کل را تبیین می‌کند.

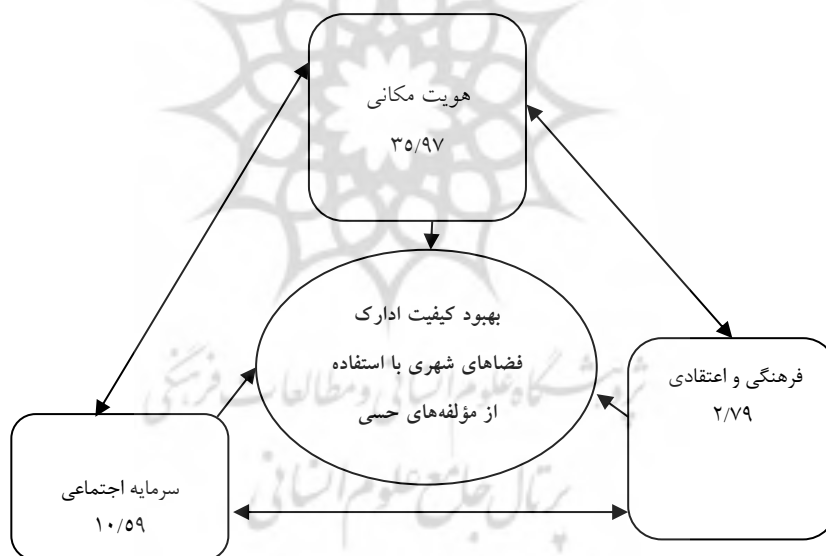
عامل سوم: متغیرهای همبستگی اجتماعی و اعتماد در این عامل قرار گرفتند. با توجه به ماهیت متغیرهای تأثیرگذار، عامل سوم تحت عنوان عامل «سرمایه اجتماعی» نامیده می‌شود؛ که این عامل با مقدار ویژه (۵/۴۳)، در مجموع (۱۰/۵۹) درصد از واریانس کل را تبیین می‌کند (جدول ۸)

جدول ۸: متغیرهای مربوط به هر یک از عوامل و بار عاملی به‌دست‌آمده از ماتریس دوران یافته

نام عامل	متغیرها	بار عاملی
هویت مکانی	تعلق خاطر	۰/۸۹۶
	حس مکان	۰/۸۷۴
فرهنگی و اعتقادی	باور	۰/۷۵۴
	فرهنگ	۰/۷۸۲
سرمایه اجتماعی	همبستگی اجتماعی	۰/۷۳۷
	اعتماد	۰/۷۲۵

منبع: یافته‌های پژوهش

در نهایت مدل نهایی حاصل از پیاده‌سازی تحلیل عاملی را می‌توان به صورت شکل ۴ ترسیم نمود.

شکل ۲: عوامل مؤثر بر بازسازی بازار تاریخی تبریز در بستر مؤلفه‌های مشارکت اجتماعی

منبع: یافته‌های پژوهش

- تبیین رابطه بین متغیرها

نتایج آزمون کای اسکویر از منظر عوامل مؤثر اجتماعی مؤثر بر بازسازی بازار تاریخی تبریز نشان داد با توجه به اینکه سطح معنی‌داری خنثی دو در تمامی عامل‌ها کمتر از ۰/۰۵ است بنابراین می‌توان گفت که بین هویت مکانی، عوامل فرهنگی و اعتقادی و سرمایه‌های اجتماعی با بازسازی بازار تاریخی تبریز رابطه معنی‌داری وجود دارد (جدول ۹)

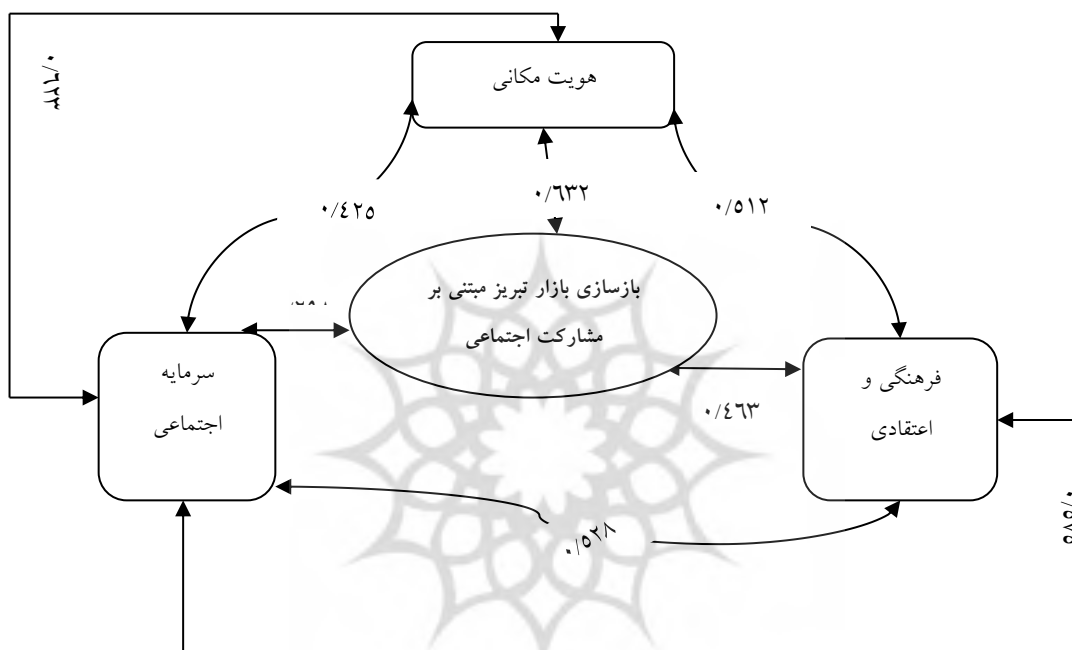

جدول ۹: نتایج آزمون کای اسکویر جهت تعیین رابطه بین مؤلفه‌های مشارکت اجتماعی در بازسازی بازار تبریز

سطح معنی‌داری	وی کرامرز	کای اسکویر	خصوصیات
۰/۰۰۰	۰/۸۰۰	۵/۸۸	هویت مکانی
۰/۰۰۰	۰/۷۵۱	۳/۶۳	فرهنگی و اعتقادی
۰/۰۰۰	۰/۶۵۵	۲/۹۰	سرمایه اجتماعی

منبع: یافته‌های پژوهش

برای آزمون فرضیه تحقیق علاوه بر آزمون کای اسکویر از مدل تحلیل مسیر استفاده شده است در این مرحله به صورت یکجا به تحلیل مسیر مؤلفه‌های اصلی مشارکت اجتماعی جهت بازسازی بازار تاریخی تبریز مبادرت شده است که ضرایب مربوط به اثرگذاری مستقیم و غیرمستقیم آن‌ها به صورت شکل (۳) به دست آمده است.

شکل ۳: نمودار نهایی تحلیل مسیر با استفاده از ضرایب همبستگی

منبع: یافته‌های پژوهش

بحث و نتیجه‌گیری

بناهای مشارکتی بازار تبریز را می‌توان یکی از عوامل مهم شکل‌گیری آن بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق به شمار آورد که با ساخت عناصری نظیر کاروانسراها، تیمچه‌ها، مساجد، مدارس، حمام‌ها و... توسط مردم و رجال دولتی، مانع از گسستگی در بازار تاریخی تبریز بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق شد. همچنین مشخص گردید که مشارکت بصورت پیوسته منطبق با نیازهای اجتماعی مردمان شهر انجام می‌پذیرفت. بعنوان مثال، احداث حمام‌ها در راستای تأمین بهداشت مردم و کاروانیان انجام می‌گرفت. در واقع، بسیاری از تأسیسات زیربنایی و روبنایی در بازار تبریز، بدون اینکه حکومت وظیفه‌ای در ایجاد آنها احساس کند، توسط مردم ساخته شده است. یافته‌های پژوهش حاضر مشخص نمود که در بازار تبریز بعد از زلزله، شاخص‌ترین عناصر مشارکتی به صورت مجموعه، در بخش تجاری شهر تبریز جای داشته و براساس نیازهای جامعه شکل یافته‌اند. در حقیقت نقش بناهای مشارکتی در سازمان فضایی بازار بدان حد است که با حذف آنها حتی شیرازه بافت تاریخی شهر کاملاً از هم گسسته و سایر بناها، فضاهایی پراکنده و فاقد

سازمان را تشکیل خواهند داد. نتایج مطالعات حاضر همچنین مشخص نمود بناهایی که حتی تاریخ احداث آنها به دوره صدر اسلام نیز می‌رسید و بواسطه زلزله ۱۱۹۴ ه.ق دچار آسیب فراوان گشته با برچیده شدن و احداث بناهایی جدید بر روی آنها و البته برطرف کردن کمبودهای این نوع بناها ساختاری جدید صورت پذیرفت، بطوریکه کاروانسرای بزرگ به مجموعه‌ای کامل تبدیل شد، مسجدی کوچک جای خود را به مسجدی وسیع تر و یا مسجدی با گنبد خانه‌ای رفیع، جای خود را به مسجدی شبستانی و کم ارتفاع داد. به عبارت دیگر، توسعه عناصر بازار بعد از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق، خود زمینه دیگری در شکل‌گیری مجموعه بازار تاریخی تبریز شد که این امر نیز بیشتر بواسطه مشارکت اجتماعی صورت پذیرفت. همچنین یافته‌های پژوهش در بخش بررسی‌های کمی نیز نشان داد که از متغیرهای مشارکت اجتماعی مؤثر بر بازسازی بازار تاریخی تبریز را می‌توان در قالب سه عامل و ۶ متغیر خلاصه نمود که در مجموع ۶۸/۳۵ درصد از تغییرات واریانس را پوشش می‌دهد. علاوه بر نتایج آزمون‌های کای اسکور و تحلیل مسیر نیز نشان داد که بین متغیرهای هویت مکانی، فرهنگ و اعتقاد و سرمایه اجتماعی با میزان مشارکت اهالی در بازسازی بازار تاریخی تبریز همبستگی وجود دارد. بنابراین با توجه به یافته‌های پژوهش در هر دو بخش یافته‌های کمی و کیفی می‌توان پیشنهادات کاربردی زیر را که مستخرج از یافته‌های پژوهش است، ارائه نمود.

در راستای استفاده از ظرفیت‌های اجتماعی شهروندان در حفظ و نگهداری از بافت‌های با ارزش تاریخی پیشنهاد می‌شود که همواره از طریق بازنمایی عناصر هویت ساز و خاطره ساز، میزان حساسیت شهروندان در برابر فضاهای تاریخی همچون بازار تبریز تقویت گردد. همچنین پیشنهاد می‌گردد که از طریق عناصر فرهنگی و اعتقادات و همچنین با استفاده از فضاهای فرهنگی و مذهبی موجود در بطن بازار تبریز مانند مساجد، حسینیه‌ها و امام‌زاده‌ها، بسترهای مشارکت شهروندان فراهم گردد. علاوه بر این بهتر است که از طریق همکاری و همفکری بین مردم، بازاریان و مدیران شهری و تقویت همبستگی بین آنها، حفظ و نگهداری از بازار تاریخی به عنوان یک تکلیف همگانی مورد پذیرش قرار گیرد.

منابع

- ازکیا، مصطفی و کریم حسنی راد، ۱۳۸۸، نقش اعتماد اجتماعی در مشارکت مردم در طرح‌های توسعه روستایی، پژوهش نامه علوم اجتماعی سال سوم، شماره اول: ۹.
- اسمعیلی سنگری، حسین، عمرانی، بهروز، تاریخ و معماری بازار تبریز، ۱۳۸۷، تبریز، ستوده: ۱۷.
- اسمعیلی سنگری، حسین، ایلائی، وحید، ۱۳۹۳، بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی / شماره پنجم.
- اسمعیلی سنگری، حسین، عمرانی، بهروز، ۱۳۹۴، مدیریت بازار تاریخی تبریز، اقدامات و چالش‌ها، دوفصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی.
- اهری، زهرا، ۱۳۸۰، مکتب اصفهان در شهرسازی، زبان‌شناسی عناصر و فضاهای شهری، دانشگاه هنر: تهران.
- اهلرز، اکارت. ۱۳۷۴. موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی. ترجمه و نگارش مصطفی مومنی و محمد حسن ضیاء توانا. مجله میراث جاویدان: ۵۴ - ۵.
- بهرام زاده، محمد و میرفتاح، علی اصغر، ۱۳۸۶، جایگاه شهری و معماری بازار تاریخی زنجان، مجله پیام باستان‌شناسی، سال چهارم، شماره هفتم.
- بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۹۲، بازار تبریز و بازارچه‌های پیرامونی آن در دو‌یست سال اخیر، تهران بنیاد ایران‌شناسی: ۱۹.

- پرونده ثبت جهانی بازار تبریز، سازمان یونسکو: ۳۵۱.
- دیانت، علی اکبر، ۱۳۸۵، تبریز، دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۴: ۴۵۱-۴۷۲.
- رضایی، عبدالعلی، ۱۳۸۹، مشارکت اجتماعی؛ وسیله یا هدف توسعه مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۰۹ و ۱۱۰، صص ۵۴ تا ۶۳.
- رضا دوست، کریم، ۱۳۸۸، بررسی عوامل موثر در مشارکت اجتماعی شهروندان جامعه شهری ایلام، جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۳: ۹۹.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۵۸، زمین لرزه‌های تاریخی تبریز، تهران، چاپخانه کاویان: ۲.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۶۸، زمین لرزه‌های تاریخی تبریز، تهران، کتابسرا: ۸۵.
- سلطان زاده، حسین، ۱۳۸۶، بازارهای ایرانی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی: تهران: ۸۳.
- سلیمی، فاطمه، ۱۳۸۹، مشارکت اجتماعی در مدرسه، رشد آموزش علوم اجتماعی، شماره ۳: ۵۹.
- شیخ الطوسی، تهذیب الأحکام، ج ۶: ۱۸۱.
- کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۵۱، آثار باستانی آذربایجان، تهران، انجمن آثار ملی: ۳۴-۱۵۳.
- کاری، جوانی فرانچسکو جملی، ۱۳۴۸، سفرنامه کاری، ترجمه عباس نخجوانی، تبریز، اداره فرهنگ و هنر، فرانکلین: ۳۳.
- کربلایی، حافظ حسین، ۱۳۸۳، روضات الجنان و جنات الجنان، تبریز، ستوده، ج ۱: ۵۰۷.
- کنت آلفرد، دو گاردان، ماموریت ژنرال گاردان در ایران، مترجم: عباس اقبال آشتیانی: ۱۲-۱۶.
- محسنی تبریزی، علیرضا، مریم، آقامحسنی، بررسی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه شهری؛ مورد پژوهشی: شهر محلات، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- مینورسکی، ۱۳۸۹، تاریخ تبریز، ترجمه عبدالعلی کارنگ، تبریز، آیدین: ۶۷.
- نادر میرزا، ۱۳۷۳. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز، ستوده.
- وزارت مسکن و شهرسازی معاونت معماری و شهرسازی/ دفتر معماری و طراحی شهری، ۱۳۸۸، بازار ایرانی تجربه ای در مستندسازی بازارهای ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی: تهران: ۲۱.
- همدانی، رشید الدین فضل الله، ۱۹۴۰ م، تاریخ مبارک غازانی، به کوشش کارل یان، لندن، اوقاف گیب: ۲۰۶.
- یاقوت بن عبدالله حموی، ۱۳۸۸ ق ۱۹۶۸ م، معجم البلدان، بیروت، دار بیروت ج ۲: ۱۳.
- Ddubois, Marc, 1991, the governance of the third world: A foucauldian Perspective on Power Relations in Development, Alternatives: Global, Local, Political, Vol, 16, no.1, pp.1-30.
- Hamdi, Nabeel & Gothert, Reinhard, 1997, action Planning for Cities, a Guid to Community.
- Warriner Charles Prather Jane Emery (1965) "Four types of voluntary associations." Sociological Inquiry: 48
- Kohli, Atul, 2004, state-Directed development, political power and industrialization in the global periphery, combridge university press.
- Migdal, joel s, 1988, strong societirs and weak states: state society relations and state capabilities in the third word, Princeton university press.
- Vilotte, 1730, voyage dun missionnaire de la compagnie de jesus en turquie, en perse , en Armenie, Paris, pp174.